Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences
e-ISSN: 2149-4894

Cilt/Volume: 28 • Sayı/Issue 2 • Haziran/June, 2026: 602-615
Araştırma Makalesi / Research Article

Günümüz Öznesinde Yeni Yabancılaşma Biçimi Olarak Homo Dijital ve Rızanın Yeniden Üretimi

Homo Digital and the Reproduction of Consent as a New Form of Alienation in Today's Subject

Dr. Öğr. Üyesi Gözde AYKUT[1]

Süreç/History
Geliş/Submitted: 15/12/2025
Kabul/Accepted: 24/03/2026
Yayın/Published: 25/06/2026

İntihal/Plagiarism
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests
Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright
Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license.

Öz

Dijital enformasyon teknolojilerinin sebep olduğu değişimler, bireysel ve toplumsal anlamda farklı kavramsallaştırmalara ve tartışma biçimlerine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bu kavramsallaştırmalardan biri olan homo dijital, özneyi yeni tanımlama biçimlerinden biri olurken, buna bağlı olarak rızanın yeniden üretimi de günümüz öznesine dair bir diğer temel tartışmadır. Bu çalışma, modern özneyi düşünceye dayalı tartışmalar üzerinden konu alan Descartes'ten, tüketim ve performans olguları üzerinden tartışan Han'a kadar olan çalışmalar üzerinden ele alınmıştır. Sanayileşme ile birlikte bireyin emeğe yabancılaşması ile başlayan süreç, bugün dijital enformasyon teknolojileri ile birlikte öznede rızanın üretimini kolaylaştırmış ve bireyi kendine ve içinde yaşadığı topluma karşı da yabancılaştırmıştır. Çalışmada yabancılaşma, rıza üretimi ve homo dijital kavramlarının yanında ikna teknolojilerinin kavramsallaştırmalarından biri olan captology ve dijital dünyada değişen yönetim biçimlerinden biri olan ve rızanın yeni üretim biçimi olan enfokrasinin kavramsal analizi yapılmıştır. Çalışmanın temel amacı, modern dönem ile başlayan ve günümüzde de devam eden öznenin değişim biçimlerinin tarihsel serüvenini incelemek ve buradan hareketle dijitalleşmenin yabancılaşma ve rıza üretiminde nasıl etkili olduğunu anlamaya çalışmaktır. Araştırmanın sorusu ise araştırmanın amacına bağlı olarak dijital enformasyon teknolojilerinin, rıza üretmede etkin bir rol almakta mıdır ve ayrıca bir yabancılaşma biçimi olarak homo dijital kavramı günümüz öznesini nasıl tanımlamakta ve yorumlamaktadır. Son olarak çalışmanın yöntem ve yaklaşımı, literatüre bağlı olarak özneye dair modernizmle birlikte başlayan ilk tartışmalardan günümüzdeki tartışmalara değin bahsi geçen birtakım konuların karşılaştırmalı bir analizini yapmak ve tartışmayı kavramsal çözümleme üzerinden devam ettirmektir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, Rıza Üretimi, Enfokrasi, Captology, Homo Dijital.

Abstract

The changes brought about by digital information technologies have created a need for different conceptualizations and forms of discussion, both individually and socially. One of these conceptualizations, homo digital, offers a new way of defining the subject, and consequently, the reproduction of consent is another fundamental debate concerning the contemporary subject. This study examines the modern subject through the lens of works ranging from Descartes, who addressed it through thought-based discussions, to Han, who discussed it through the phenomena of consumption and performance. The process that began with industrialization, leading to the alienation of the individual from labor, has today, with digital information technologies, facilitated the production of consent in the subject, alienating the individual from themselves and the society in which they live. This study will conceptually analyze the concepts of alienation, consent production, and homo digital, as well as captology, a conceptualization of persuasion technologies, and enfocracy, a new form of consent production and one of the changing forms of governance in the digital world. The primary objective of this study is to investigate the historical evolution of the subject's changing forms, spanning the modern era to the present day, and to explore how digitalization influences the production of consent. The research question, depending on the study's purpose, is how digital information technologies empower the contemporary subject to produce consent, and also how the concept of homo digital, as a new form of alienation, defines the modern subject. Finally, the method and approach of this study is to conduct a comparative analysis of specific issues mentioned in the literature, from the earliest discussions on the subject in modernism to contemporary debates, and to continue the conversation through conceptual analysis.

Key Words: Alienation, Production of Consent, Infocracy, Captology, Homo Digital.

Atıf için (*to cite*): Aykut, G. (2026). Günümüz öznesinde yeni yabancılaşma biçimi olarak homo dijital ve rızanın yeniden üretimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28*(2), 602-615. https://doi.org/10.32709/akusosbil.1842542

[1] Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Afyonkarahisar/Türkiye gozdeaykut@aku.edu.tr

Giriş

Günümüz öznesinin modern tarihsel serüveni incelendiğinde Descartes ile başlayan tartışmalarda öznenin varlığının düşünce temelli tartışıldığı görülmektedir. Descartes, özneye dair tartışmaların önemli bir kısmını öznenin zihinsel eylemine indirgemiş ve hakikati de bu zihinsel eylem çerçevesinde tartışmıştır. Kant ise modern özne tartışmalarını öznenin deneyimi üzerinden ele alırken, Nietzsche öznenin gerçek deneyime sahip olması üzerinden ilerletir tartışmayı. Fakat öznenin güvenli ortam olarak varsaydığı alışkanlıklarından vazgeçmemesi onun kölelik halinin devamını sağlar. Öznenin yabancılaşması da ilk olarak bu noktalardan yani öznenin kölelik haline istekli olma durumlarından kaynaklanır. Fakat bununla birlikte bu yabancılaşmayı doğuran sebeplerden biri de 18.yy ile birlikte özneyi yabancılaştıran ve rıza üretimini kolaylaştıran güçlü toplumsal, politik ve ekonomik değişimleri ortaya çıkaran sanayileşme ve kitle iletişim araçlarıdır.

Yabancılaşma kavramını Hegel bilinç düzeyinde, Feuerbach Tanrının kendine yabancılaşmış insan olduğu fikri üzerinden, Marx emek, Gramsci ideoloji, Marcuse, gelişen teknoloji, tüketim alışkanlıkları ve değişen sanat anlayışı üzerinden tartışmıştır. Bauman ise üretim-tüketim ilişkileri kapsamında değerlendirmiştir. Diğer düşünürlerden farklı olarak Bauman, yabancılaşmayı akışkan modern toplum kavramsallaştırmaları üzerinden daha geniş bir alana yaymıştır. Fromm'da ise yabancılaşma, metinde detaylı olarak tartışılacak olan "sahip olmak" ve "olmak" kavramları üzerinden tartışılmıştır. Burada "olmak" kavramsallaştırması objeleşen insanı anlatması bakımından Fromm'un yabancılaşmasını tanımlamaktadır. Chomsky de ise yabancılaşmayı değil, rızanın üretimini tartışmak önemlidir. Çünkü Chomsky, propagandanın birey ve toplum üzerindeki etkisinin nasıl karşılık bulduğunu eserlerinin temel tartışma meselesi yapmıştır. Foucault; öznenin kendine, işine ve emeğine yabancılaşmasının ardındaki temel noktalardan birinin üretilen güçlü söylemlerden biri olduğunu düşünür. Dijital enformasyon teknolojileri ise bireyde hem rızanın üretimini kolaylaştırmış hem de bireyi içinde bulunduğu dünyaya ve kendine karşı yabancılaştırmıştır. Burada rızayı kolaylaştıran iki kavram setinin yabancılaşma ve rıza üretimi ile olan ilişkisi önemlidir. Bunlardan biri captology yani ikna edici teknolojiler diğeri ise enfokrasi yani dijital dünyanın yeni yönetim biçimi. Güney Koreli kültür kuramcısı Byung-Chul Han, hem rıza hem de yabancılaşmanın Foucault'nun tartıştığı noktanın çok ilerisine gittiğini belirterek günümüz öznesinin idare edilme biçiminin bilinç düzeyinde olduğunu belirtir. Foucault, üretilen söylem biçimlerinin, öznenin bilgi ile kurduğu ilişkisinin ve iktidarın bütün toplumsal kurumlar aracılığıyla her alanda özneden üst düzey verimlilik sağlama gayretinin özneyi tabiî duruma getirdiğini tartışır. Daha fazla üretim için, daha fazla sağlıklı bedenler ve gözetleme biçimleri, iktidar adına buralardan kaynaklanan motivasyonlardır. Bu noktalardan başlayan rızanın üretimi yabancılaşmayı da beraberinden getirmiştir.

Buradan hareketle çalışma, günümüz öznesinin tarihsel serüveni göz ardı edilmeden dijitalleşmenin birey ve toplum üzerinde yabancılaşma ve rıza üretmede nasıl etkin bir rol oynadığını anlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla çalışmada captology ve enfokrasi kavramlarının günümüz bireyinin yabancılaşması ve rıza üretmesinde nasıl rol oynadığı metnin temel tartışma konusunu oluşturmuştur. Ayrıca hem captology hem de enfokrasi kavramlarının rıza üretme ve yabancılaşmada ortaya çıkardıkları durumun bireyi nasıl homo dijital bir özneye dönüştürdüğü tartışılarak, yer verilen kavram setlerinin birbirleri ile olan bağları metin içerisinde detaylı olarak gösterilmiştir. Tüm bu tartışma ve kavramlar, çalışmanın yöntem ve yaklaşımına bağlı olarak literatür taraması ile birlikte kavramların karşılaştırmalı analizi ve çözümlemesini yapılarak ele alınmıştır.

1. Modern Öznenin Tarihsel Serüveni

Modern özneye dair temel tartışmaların ilk olarak Descartes ile başladığını ve Descartes'in modern özneyi düşünce temeli üzerinden ele aldığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle hakiki varlığın kuruluşuna düşünceyi aldığı anlaşılmaktadır. Öznenin bilgi, hakikat ve akıl gibi temel olgular kapsamında değerlendirilmesi modern özne tartışmalarının ortaya çıktığı alanlardır. Metafiziğin temelinin, bilginin bulunmasından ve öznenin kendini bilgi ile var etmesinden kaynaklı olarak Descartes felsefesinde metafizik önemlidir. Descartes'e göre (1942, s. 29), bilgiye ulaşmak belli bir disiplini ve ahlâkı zorunlu kılar. İnsan ancak bir ahlâk çerçevesinde iyi bir yaşama ve bu yaşamı tetkik edecek bir mantığa ulaşabilir. Descartes, öznel duygu ve sezgisel duyarlılığı, akıl ve nesnel analizin gerisinde bırakır (Watson, 2022, s. 17), çünkü düşünce, aklın bir ürünüdür. Öznenin rasyonelliği, düşünsel özelliğinden kaynaklanır. Bu sebeple Descartes; bireyin düşüncesini, bir şeyi kendi düşüncesinin konusu olarak kavramayı içermesinden dolayı önemli bulur (Curley, 1993, s. 167). Descartes, iç yaşam ve

öznelliği bağımsız bir durum gibi ifade eder. Bir diğer ifadeyle tüm bunlar öznenin bilinçli durumları gibi ele alınır.

Descartes'ten farklı olarak modern özne tartışmalarının içinde yer alan bir diğer isim olan Kant ise özneyi deneyim üzerinden ele alır. Kant, nesnellik olmadan öznelliğin olamayacağını, düşünce ve deneyimlerin belirli bir karaktere sahip olduğunu ifade eder (Schwyzer, 1997, s. 342). Dolayısıyla Kant'ın modern özne tartışmalarında deneyim önemli bir yer tutar. Bilgi, öznenin sahip olduğu deneyim ile ilgilidir. Öznenin tecrübe sahibi olması onu, bilen özne yapan temel gerçekliktir. Dolayısıyla öznenin bir nesneyi arzulama durumu, pratik kuraldan önce geldiğinden arzunun pratik kurala dönüşmesi, onun deneyimlenebilmesi ile ilgilidir. Burada öznenin nesneyi arzulaması ve onu gerçek kılması kişisel tercihi belirleyen bir durum olarak deneyimi tanımlar (Kant, 1999, s. 24). Hem Descartes'in düşünen öznesi hem de Kant'ın deneyim sahibi öznesi, bireyin karar alıp verebilme durumu ve iradesi ile ilgili bir hususdur. Diğer bir ifadeyle Descartes ve Kant'ın öznelerinin, rızanın üretimine ve yabancılaşmaya maruz kalabilecekleri argümanlar ile birebir ilişki içerisinde olmadıklarından günümüz öznesine kıyasla daha gerçekçi tecrübeye sahip oldukları iddia edilebilir.

Nietzsche'nin modern öznesinin gerçekçi tecrübelere sahip olması ise onun üst insan olması ile ilgilidir. Tanrıyı öldürmeyen, akla dair üretilmiş tüm öğretileri yıkmayan ve onu yaşama dahil eden birey, kendi gerçekliğine yabancılaşmış ve özgürlüğünü kaybetmiştir. İnsanın öğretilerinin tamamının bir üst güç tarafından yönlendirilmesi ya da eylemlerinin bu üst güçten gelen öğretiler tarafından şekillenmesi onu efendi olmaktan uzaklaştırarak köleleştirir. Fakat onu köleleştiren sadece Tanrı ya da onun öğretileri değildir. Aynı zamanda aklın ürettikleridir. Nietzsche'de özgürlük, bireyin kendi sorumluluğunu üstlenme iradesine sahip olması durumudur (Mandalios, 2003, s. 198). Nietzsche, Tanrı'nın bir sanı olduğunu ifade eder. Tanrı insanın düşüncelerini sınırlar. Bu sınırlardan kurtulmak, insanın sonuna kadar duyguları ile düşünmesi sayesinde mümkündür. Dolayısıyla dünya denilen şey insanın kendi usu, istemi, duygu ve görüşleri ile şekillenmelidir (Nietzsche, 1994, s. 111). Fakat Nietzsche, insanlığın kendini güvende hissetmek, yaşamdan daha fazla zevk alabilmek adına bilgisizliği korumaya devam ettiğini ifade eder (Nietzsche, 2004: 41). Bilgisizliğin bireyde oluşturduğu güven, onda kolaylıkla rıza üretimini mümkün kılar. Bu sebeple Nietzsche, insanın aldanmaması gerektiğini ve kuşkulu olmanın onu kanıların hapishanesinden çıkaracağını belirtir. Çünkü kudret, kendini şüphe yoluyla kanıtlar (Nietzsche, 2013, s. 71). Şüphenin olduğu yerde birey kendine yabancılaşmaz. Ayrıca rızanın üretimi de kolay olmaz. Birey, kendi eliyle ortaya koyduklarından kurtulmadan tam anlamıyla üstün insan olma vasfına ulaşamaz. Daima köle olarak kalır. Köle insan, kendi gerçekliğine ve duygularına yabancılaşmıştır.

Foucault ise modern özneyi köleleştiren ve yabancılaştıranın iktidar, iktidarın ürettiği söylem ve iktidarın ilişkili olduğu tüm toplumsal olgular olduğunu düşünür. Genel itibariyle Foucault'da öznenin iki anlamı vardır. Bunlardan biri öznenin kontrol ve bağımlılık yoluyla tabi olması durumudur. Diğeri ise bireyin kendi kimliğine bağlı olması durumudur. Fakat bu bağlılık vicdan ya da öz bilgi ile ilgilidir (Foucault, 1982, s. 781). Bunlar içerisinde Foucault'nun üzerinde durduğu daha ziyade öznenin kontrol altında olma ve bağımlı olma durumudur. Öznenin içinde bulunduğu durum, iktidarın ürettiği sistemin bir çıktısıdır. Foucault, öznenin iktidar ile olan ilişkisini modern öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırarak ele alır. Modern öncesi dönem monarşi iktidarıdır ve bu iktidar da öznenin denetim altına alınması, şiddetin boyutlarının kamusal düzeyde sergilenmesi ile sağlanır. Monarşik iktidarın devamı acının görünürlüğü ile mümkün olduğundan öznenin kontrol ve bağımlılık yoluyla tahakküm altına alınması da bu yolla mümkündür. 18. yüzyılda meydana gelen değişimler ise monarşik iktidarın özne üzerindeki etkisini farklı bir yöne çevirmiştir. Özellikle iktisadi dönüşümler, iktidarın bireyler üzerindeki etkilerinin daha incelikli olarak işlenmesini sağlamıştır. Öyle ki bu durum, bireylerin günlük yaşam içerisindeki tavır ve davranışlarından bedenlerine kadar sirayet etmiştir (Foucault, 2019, s. 93).

Özne durmaksızın bu çıktılar ile etkileşim içerisindedir ve bundan kaçabilmesi de mümkün değildir. Foucault'nun iktidar ile ilişkili olarak kullandığı bazı kavramların özne açısından bir bilinç oluşturduğunu görmekteyiz. Özneyi etkileyen bu kavramların her biri birer sistem oluşturarak toplumsal yapının bütünü haline gelmiştir. Böylece özne, fail olma durumunu yitirmiştir. Foucault'da özneyi faillikten alıkoyan iktidarın güçlü araçları bulunmaktadır. Bu araçların her birinin birbiri ile olan etkileşimi yüksektir. Eğitim, hapishane, okul ve aile gibi toplumsal olguların tamamı iktidarın birer yansımasıdır. Çünkü iktidar tüm toplumsal kurumlar aracılığıyla sisteme içkin olarak verimin arttırılması ve masrafsızlık anlayışıyla hareket etmiştir. Dahası bu olguların tamamı özneye bir hakikat

gerçekliği içerisinde sunulmaktadır. Fakat Foucault'a göre hakikat, bir yanılsamadır. Hakikat, bilgiye ulaşmak ile mümkün iken; bilgi tüm tarihsel, kurumsal ve toplumsal getirisi ile nakde çevrilmiştir. Bu haliyle hakikat, özneyi kurtarmaya muktedir değildir (Foucault, 2019a, s. 22). Diğer bir ifadeyle özne hakikate kâdirdir, fakat hakikat özneyi kurtarmaya kâdir değildir. Öznenin ulaşması istenen hakikat, bilginin bir uzantısı olarak modern dönemde araçsallaşmıştır. Dolayısıyla iktidarın bireyi sisteme içkin olarak yeniden üretmesi ve hatta bunun için bedenin bütünlüğüne ve sağlamlılığına verdiği önem, rızanın sürekli olarak üretilmesi ve böylece ekonomik verimliliğin arttırılması içindir.

Foucault, bilginin de tahakküm altına alma yönünün bulunduğunu ifade eder. Bu sebeple bilen ve arzu öznesini birbirinden ayırmış olsa da her iki öznenin birleştiği ortak bir alan vardır. Bilgi, var olanı ve bireyi kontrol edebilme gücüne sahiptir. Fakat bir de bilme alanları vardır ki öznelliğin tahakkümü ile ilgilidir. Dolayısıyla bilginin öznesi olan insan ile bilmenin nesnesi olan insan arasında benzerlikler vardır (Revel, 2005, s. 199,200). Foucault için bilgi, bir gövde gösterisidir. Bu gücün başkalarını tanımlamaya yönelik bir yanı vardır. Bilgi, diğerlerine dair var olan her şeyi elde tutmayı sağlar. Böylelikle özgürleşmenin her türünün önü kesilebilir (Sarup, 2017, s. 104). Bilgi ve arzu, öznenin gerçekliği olması dolayısıyla özne, bilgiyi arzular. Hem bilgi hem de arzu tek bir güç ya da öznenin elinde değildir (Foucault, 2020, s. 20-21). Her iki özne biçimi de birbirini tamamlar ve birbirine bağlıdır. Fakat daha önce ifade edildiği gibi bilginin araçsallaştırılması ve öznenin bu yolla kontrol edilme isteği günümüz öznesinin bir yönünü oluşturur. Bu yönüyle tahakküm altında olan ve failliğini yitirmiş özne, kendi gerçekliğine yabancılaşmıştır. Böylece rızanın üretiminin de kolaylıkla sağlandığı yapının bir üyesi olmuştur. Fakat özne konusunda unutulmaması gereken en önemli husus, Foucault'nun (2021: s.74-75) ifade ettiği gibi iktidarın, yalnızca "özgür özneler" üzerinde ve yalnızca özneler "özgür" olduğu müddetçe uygulanabileceği gerçeğidir. Aynı zamanda, "eğer direniş olmasaydı, iktidar ilişkileri de olmazdı" (Foucault, 2019: 280). Tarihsel süreçler göstermiştir ki özne, her zaman iktidarın baskıcı yapısından kurtulmanın mücadelesini vermiştir ve vermeye devam etmektedir. Foucault'nun iktidara dair söylemlerini ifade ederken sıkça belirttiği iktidarın olduğu her yerde direnişin de olduğu gerçeğini öznenin varlık mücadelesi içinde görmezden gelmemek gerekir.

2. Yabancılaşma ve Günümüz Öznesine Dair Yeni Kavramsal Biçimler

Yabancılaşma, çağdaş sosyolojinin önemli tartışma konularından biridir. Kavramı, kitlesel kentleşme ile endüstriyel toplumlara ait olgular üzerinden tartışanlar olmuştur (Twining, 1980, s. 417). Bu ayrım, yabancılaşmaya dair tartışmaların geniş bir alanda tartışılmasına imkân sağlamıştır. *Tarihte Akıl* adlı eserinde yabancılaşmayı bilinç üzerinden tartışan Hegel (2011: s. 46, 47), Tanrının us ve bilincin ötesine yerleştirildiği zaman hem Tanrının doğasından -ki Tanrının doğasının ne olduğunu bilmediğini ifade eder- hem de usu dünya tarihinde aramaktan kurtulmuş oluruz. Feuerbach (2018: s.4), insandaki mutlak özü tanrısal yani kendi özü olarak görür. Buradan hareketle nesnenin insan üzerindeki gücü de aslında kendi özünün gücüdür. Hangi nesnenin gücünde ve bilincinde olursak olalım durmaksızın kendi özümüze varırız. İnsan özünün ya da aklının sınırlanışı ise bir yanılgıya dayanır. Bu yanılgı ise bireyi, yabancılaşmaya götüren durumlardan biridir. Kavramı, bireyin modern toplumsal süreçler içerisindeki durumu üzerinden tartışan isimlerden biri de Marx'dır. Marx (2018: s.75), yabancılaşmayı kapitalist sistemin bir sonucu olarak bireyin bilincinin şeyleşmesi ve emeğinin meta fetişist bir unsura dönüşmesi ile ilişkilendirir. Bir diğer ifadeyle bilincin şeyleşmesi ve devre dışı kalması, öznenin ürettiği nesnenin bir meta unsura dönüşmesi, emeğine yabancılaşması ve özellikle ortaya çıkan ürüne kendinden bir şeyler koyamaması durumudur. Aynı zamanda nesneleşme, nesneye bağlılık yani kölelik, yabancılaşmayı yani köleliği doğurur. Burada hem Marx'ın yabancılaşma kavramına yüklediği anlamı daha iyi anlayabilmek hem de kavramın meta fetişizm üzerinden değerlendirmesini anlayabilmek adına fetişizm kavramı ile neyi ifade ettiğini bilmek önemlidir. Marx (2003, s. 77) fetişizmi, "emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şey" olarak tanımlar. Meta ise bireyin, başkaları tarafından tüketilmesi adına ortaya koyduğu ürünün kendisini ifade eder. Marx, bireyin kendisine yabancılaşmasını işçi sınıfı ve onun emeği ile ilişkisi kapsamında değerlendirmiştir. İşçinin kendi emeğine, ortaya koyduğu ürüne karşı durumu, yabancı bir nesne karşısındaki ilişkisi ile benzerdir. İşçi kendi emeğine, kendini ne kadar dışsallaştırırsa kendi oluşturduğu dünya da o kadar yabancı ve erkli duruma gelir. Ayrıca kendisine ve iç dünyasına karşı yoksullaşması, kendine özgü daha az şeye sahip olması demektir (Marx, 2018, s. 22). Egemenin ya da ayrıcalıklı olanların çıkar ve sermayelerine hizmet eden "gizli el", birey üzerindeki tahakkümünü böylece arttırır. Bunun ideolojik boyutu ise yabancılaşma ve rıza

üretmeye yardımcı olmada önem taşıyan bir başka noktadır. Fakat burada ideolojinin kavramsal kökenleri arasında ayrım yapmak önemlidir. Gramsci (1986: s. 254), tarihsel organik ideolojilerle, keyfe bağlı "ısmarlama" ideolojiler arasında bir ayrım yapar. Tarihsel organik ideolojiler "psikolojik" bir geçerliliğe sahiptir. Dolayısıyla insan yığınlarını örgütler, olayların bilincine varılmasına ve savaşım verilebilecek alanların oluşmasını sağlar. Böyle bir ideoloji üst yapının ve egemenlerin bireyde olmasını beklediği yabancılaşmayı buna bağlı olarak rıza üretimini engeller. Bireyin kendini yönetebilmek için içsel ve bilinçli faaliyetlerde bulunmasını engelleyen yabancılaşma koşulları, bireyi kendinden ve bedeninden uzaklaştırarak, kendini tasdik etmediği, aksine inkâr ettiği bir noktaya getirir. Bireyi, zihinsel ve bedensel gelişim özgürlüğünden yoksunlaştırır (Raekstad, 2018, s. 313,314).

Marcuse, modern insanın yabancılaşmasını; gelişen teknoloji, tüketim alışkanlıkları ve değişen sanat anlayışı üzerinden değerlendirmiştir. Modern dönem, bireye deneyimlerinden ve kendi varoluşundan farklı bir dünyayı dayatmaktadır. Olgusal bir gerçeklik olarak ortaya çıkan bu yabancılaşma, kitle iletişim araçları ile bireylere taşınmaktadır. Üretim ve tüketimin ideolojisi kendini o denli baskın hissettirir ki bireyler kendilerinde var olan alternatif değerleri unutur. Dahası kendilerini örgütleme yöntemlerini unuturlar ve metalara ihtiyaç duymaya başlarlar (Box, 2011, s. 170). Çünkü kendilerini en iyi bu metalar üzerinden üretirler. Böylece bireyin toplumsal düzen ile iletişim halinde olduğu düzenek değişmiş, toplumsal denetim, yeni gereksinimler üreterek kendini bu gereksinimlerde yeniden var etmiştir (Marcuse, 1990, s. 8). Marcuse, bazı metaların neredeyse *biyolojik ihtiyaçlar* halini aldığını belirtmiştir. Tüketim ekonomisi ve şirket kapitalizminin ürettiği politikalar, bireyi üretilen metalara güçlü bağlarla bağlayarak onları insan doğasının bir parçası haline getirmişlerdir. Sürekli sahip olma arzusu ve yenileme ihtiyacı sunularak kabul ettirilmiş bireyler için bu durum, kendilerini yok etme pahasına sahip olunması gereken biyolojik ihtiyaçlara dönüşmüştür (Marcuse, 2019, s. 20). İhtiyaçların bu denli biyolojik olarak algılanmasının temel sebebi Marcuse'a göre, (1990, s. 10) yanlış bilincin bir sonucudur. Kendine yabancılaşan birey, varoluşu içinde kaybolur. Böylece *yanlış bilinç* gerçek bilincin yerini alır. Modern insanın zamanı, zahmetsiz olan ve dinlenme döngüsü arasında tükenir. Yeni teknik kaynaklar, modern öznenin gününü zahmetsiz geçirmesini sağlamaya çalışır. Fakat bu zahmetsizlik bir potansiyel gerçekleştirmez. Çünkü yönetici, simüle edilmiş ihtiyaçlar oluşturur ve yapay ihtiyaçlar zincirini geliştirir (Andrew, 1970, s. 247,248). Böylece daha fazla emek ve daha fazla baskı gerektiren toplumsal koşulların sürekliliği devam eder (Cutts, 2019, s. 358). Baudrillard (2011: s. 129), *Simülakrlar ve Simülasyon* adlı eserinde propagandanın farklı aşamalarını izleyerek, propagandanın nasıl her şeyi birbirine dönüştürebilen, her şeyi yüzeyselleştirerek, bir reklam malzemesi haline getirilebileceğini tartıştırmıştır. Fakat profesyonel reklamlar Baudrillard'a göre, propagandanın yalnızca bir aşamasıdır. Dolayısıyla Marcuse da teknolojinin ilerlemesinin bir akıldışılığa ve yanlış bilince sebep olarak, özgürlüğün kaybedileceğine inanmıştır. Marcuse'un bu söylemleri birçok filozof tarafından farklı kavramsallaştırmalarla değişen toplumsal olgular üzerinden yeniden değerlendirilmiştir.

Marx ve Marcuse'un bireyi yabancılaştıran bir unsur olarak başlattıkları metalaşma tartışmalarına karşı Bauman yabancılaşmayı, üretim-tüketim ilişkileri kapsamında bireyin kimliğine yabancılaşması üzerinden değerlendirir. Fakat Bauman, akışkan modern toplum içerisinde bunun daha sistematik ve detaylı bir açıklamasını yapmaya çalışır. Çünkü içinde yaşadığımız dünya, bireyin kendisini bu metalar üzerinden tanımlamasına yardımcı olacak gerekli propaganda araçlarına sahiptir. Bauman, bu bireylerin en büyük özelliğinin tüketim metalarının bizzat kendilerine dönüştüğünü ifade eder. "Tüketim toplumu üyelerinin kendileri birer tüketim metasıdır ve onları bu toplumun gerçek bir üyesi yapan da bir tüketim metası olma özellikleridir" (Bauman, Lyon, 2020, s. 47). Bu konuda bugün özellikle üretici firmalar ve onların oluşturduğu piyasalar, kişiler arası ilişkileri kamusal alandan, özel alana kadar yeniden dizayn eder. Bauman (2020, s. 106), tüketim toplumu bireylerinin varlığını, başka hiçbir toplumda örneğine rastlanılamayacak kadar tatmin vaadi üzerinden kendilerini inşa ettiklerini ifade eder. Arzu doyurulmadığı müddetçe-ki bu arzunun doyurulamayacağına dair bir şüphe olmasını gerektirir- tatmin etme ve talep edilme varlığını korumaya devam eder. Bu durum Marcuse'un kavramsallaştırması olan yanlış bilincin bir adım ötesidir. Çünkü birey, Marcuse'un tanımlamaya çalıştığı ve bireyi yabancılaştıran modern koşullardan farklı bir değişim tablosu ile karşı karşıyadır. Bireyin yaşam kalitesini etkileyebileceği kabul edilen tek yol, onun sahip olduğu iştir. Çünkü iş, bireyin yaşamına bir bütün olarak baktığı, ona göre planlar yaptığı bir ortamı tanımlar. Böylece kişinin yaşamının değeri ve saygınlığı işe yönelik kriterlerle değerlendirilir. Diğer bir durum ise ahlaki itibarsızlığın çalışmaktan kaçınmaya bağlanmasıdır. Bireyler kendilerini meslek becerileri ve iş türü bakımdan tanımlamaya başlarlar (Bauman, 1988, s. 71). Bu durum bireyin özgürlüğü ile sosyal statüsü arasındaki ilişkiselliğinin

bir biçimidir. Ayrıca üretim-tüketim ilişkilerindeki değişen durumda bireyin, sosyal yapı içerisindeki değişen ilişkilerinin bir biçimidir. Öyle ki bu durum değişen bireyin; bilinç, arzu ve davranış biçimlerine kadar etki eder.

Bauman, değişimin en büyük örneklerinden biri olarak modern koşullar altında yaşamını devam ettiren bireyi *üretici/asker,* post-modern bireyi ise *tüketici/oyuncu* olarak tanımlar. Bauman, doğrudan bir yabancılaşmadan bahsetmese de bireyin değişen davranış biçimlerinden ve arzularından bahseder. Buna göre modern koşullardaki bireyler *üretici/asker* iken, post-modern koşullar altındaki birey *tüketici/oyuncu* olarak inşa edilmiştir. Bauman'ın bu her iki döneme dair kavramsallaştırmaları, Foucault'nun modern özneye dair değerlendirmeleri ile benzerlik göstermektedir. Üretici/askerler, kendilerinde yaratıcı ve yıkıcı özellikleri barındıran disiplinli aktörlerdir. Bu aktörler düzene boyun eğen, baskıya maruz kaldıklarında monoton davranan aktörlerdir. Post-modern koşullar altındaki tüketici/oyuncu bireylerin ise tam olarak dengede olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat kendilerini dengeleme eğilimi içerisindedirler. Bir diğer ve en önemli özellikleri ise uygunluklarıdır (Bauman, 2018, s. 211,212). Burada Bauman'ın bahsettiği uygunluk bireyin hem bedensel hem de ruhsal olarak var olana uyum göstermesi durumudur. Bauman, tartışmanın devamında bu uyumdan rahatsız olanların sistemin dışında kaldıklarını ve kabul görmüş normale yaklaşımlarının farklılığından dolayı bir nevi damgalandıklarını belirtir. Tüm bunlar, doğrudan bireyin bilinç ve davranış biçimlerini etkileyen ve bireyi kendine yabancılaştıran durumlardır. Bireyin yabancılaşması Marx'ın emek, Gramsci'nin ideoloji, Marcuse'un gelişen teknoloji ile birlikte değişen tüketim alışkanlıkları ve Bauman'ın üretim-tüketim ilişkileri üzerinden tartışılmıştır. Bireyde yabancılaşma arttıkça, rıza üretimi de bir o kadar kolay olmuştur. Çünkü iktidar, rızanın üretimini de kolaylaştıracak araçlar ortaya çıkarmıştır. Bunların içerisinde en önemlileri gözetim teknolojilerinden biri olan panoptikon tamamen tahakkümcü ve gözetleyici bir bakışın etrafında örgütlenmiştir (Foucault, 2019: s. 93). Son yıllarda iktidarın gücünü arttıran dijital enformasyon teknolojileri ise rızanın ve tahakkümün en önemli unsurlarındandır. Öyle ki bu konuda Shoshan Zuboff (2021, s. 16), *Gözetleme Kapitalizmi Çağı* adlı eserinde, dijitalleşmenin tanıdık olan her şeyi ele geçiriyor olmasını ifade etmesi önemlidir. Dijital gerçek, daha herhangi bir mesele üzerinde karar verme ya da konuşma imkânımız olmadan önce tanıdık olanı ele geçiriyor ve yeniden tanımlıyor. Böylece dijital enformasyon teknolojilerinin her ne kadar beceri ve beklentilerimizi kolaylaştırdığını ve zenginleştirdiğini düşünsek de öngörülebilir gelecek anlayışımızın elimizden kayıyor olması son derece endişe vericidir. Böylece rızanın üretimi ve öznenin idaresi daha kolay sağlanmıştır.

Buraya kadar yapılan tartışmalarda genel olarak yabancılaşma; sanayileşmenin, kentleşmenin, kapitalist düzenin ve kitle iletişim araçlarının ortaya çıkardığı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Fakat tüm bunlardan farklı olarak Fromm, yabancılaşmanın tarihini Eski Ahit'e kadar dayandırır ve yabancılaşmadan ilk kez burada bahsedildiğini ifade eder. *İnsan Olmak Üzerine* adlı çalışmasında yabancılaşmayı modern insanın bir problemi olarak putperestlik üzerinden değerlendirir. "Yabancılaşma sözüyle "yabancılaşma" kavramı olarak değil, daha çok peygamberce kullanılan anlamda "putperestlik" kavramı olarak kast edilen şey zaten büyük bir rol oynamıştır" (Fromm, 2023, s. 21). Fromm için putperestlik, günümüz bireyinin yabancılaşmasına da vurgu yapması açısından önemlidir. Çünkü Fromm, burada Freud'un bahsettiği aktarımın doğru bir değerlendirme olduğunu belirterek bireyin kendi elleriyle ürettiği nesneye bağlılık göstermesinin, aktarım yoluyla devam ettiğini belirtir. Böylece "Fromm, Marksist bir analize uygun olarak, yabancılaşma kavramını daha büyük ölçüde sosyalleştirir. Yabancılaşmanın özü, insanın kendisini kendi güçlerinin ve zenginliğinin aktif taşıyıcısı olarak değil, kendi dışındaki güçlere bağımlı yaşayan özünün yansıttığı yoksullaşmış bir şey olarak deneyimlemesidir" (Kon, 1967, s. 520).

Putperestlik, sanayi toplumunun çağdaş dokusunda dayanılmaz bir yabancılaşma duygusuna yol açan benliğin ve toplumun oluşumundaki endişe yokluğundandır. Burada Fromm'un dünyasında temel olarak kabul edilen yüce durum, ilginin temel bileşenlerinin ne olduğudur. Fromm, buna hümanizm cevabını verir. Hümanizm, insanın insan olmasını sağlayan en üstün ilgi anlamına gelir. Çünkü bir bireyin ilerlemesini sağlayan nitelikler dünyada var olan kutsal geleneklerin özleri ile ilgilidir. Fromm, modern putperestliğin bu insani nitelikleri hedef aldığını belirtir (Miri, 2014, s. 32, 33). Modern putperestlik söylemi önemli bir kavramdır. Çünkü bu kavramın devamı niteliği taşıyan bir başka kavram vardır ki Fromm, bu kavram ile günümüz insanın yabancılaşma biçimini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu kavram, "*Sahip olmak*" tır. "Sahip olmak" kavramsallaştırması, modern insanın değer

atfettiği ve hayatına aldığı metaların tamamına karşılık gelir. Burada hem ruhsal hem de bedensel iki yönlü bir durum vardır. Bedensel yani maddi olan, insanın sahip olabileceği maddi tüm imkanların karşılığıdır. Ruhsal olan ise maddi olana ulaşma arzusu ve kendini sahip olduğu bu metalar üzerinden tanımlamasıdır. Dahası tanımladığı ve içinde bulunduğu metalaşmış dünyanın bir hakikat olduğuna inanmasıdır. Bunu sadece birey özelinde değerlendirmek, Fromm'un anlatmaya çalıştığı konuyu daraltmak anlamına gelir. "Sahip olmak" arzusu, tüm toplumsal sistemin önemli bir parçası haline gelebilir ve tüm sistem bu ilke ve arzu üzerinden kendisini dizayn edebilir. Modern bireyi içine düştüğü "sahip olmak" tan kurtaracak olan ise "olmak" tır. "Olmak" gerçek anlamda bilgiye ulaşma çabası içinde olan, ona şöhret için değil, kendisi için ulaşmak isteyen, içinde yaşadığı toplumsal sisteme karşı bilinç geliştirmek isteyen bireyi ve toplulukları temsil eder. "Sahip olmak" tavrındaki kişi, sahip olduğu şeylere güvenir. "Olmak" ilkesine göre davranan kimse ise varoluşunun ve yaşadığının bilinci içinde davranır" (Fromm, 2023a, s. 58). "Sahip olmak" noktasında bireyin yabancılaşması ve buradan hareketle rızanın yeniden üretimi mümkün iken, "olmak" durumunda olan bireyin ise bu kavram setlerinin hayatındaki varoluşuna dair bir direnç geliştirebildiğini söylemek mümkündür.

Fromm, "sahip olmak" ya da "olmak" ile insan doğasına dair iki karşıt açıklama sunar. Bunlardan ilki endüstriyel kapitalizm, enformasyon veya bilgi kapitalizminin ideolojik temelleri ile ilgilidir. Buna göre "sahip olmak" insanın kendisine ve dünyaya yönelik kaçınılmaz gerçeğidir. Diğer bir durum "olmak" ise doğrudan var olmanın temelleri ile ilgilidir. Bireyin kendisini gerçekleştirmesi ve bu gerçekliğe bağlı kalmasını sağlayan şeyin gerçek seçenek olduğunu düşünmesidir (Lankshear, 2003, s. 56). Bireyin, özellikle küresel kapitalizm ile birlikte kendisini tatmin edici unsurlara yönelmesi, onun içinde var olan "sahip olma" güdüsü ile ilgilidir. Fakat bireyde var olan bu arzu temelde onu kendisine yabancılaştıran bir durumdur aynı zamanda. Yabancılaşmış olan birey, kendi eliyle yaptığına değer atfeder. Onu kutsar. Birey kendisini, kendinde olan zenginliklerin ve güçlerin taşıyıcısı olarak değil, başka türden unsurlara bağımlı, kendisi dışında olanı yansıttığı yoksullaşmış bir "şey" olarak tanımlar. Bu yabancılaşma, eylemlerin yabancılaşması bakımından yabancılaşmadır. Yaşam enerjileri kurumlara ve kutsallık atfedilen unsurlara akarak putlaşan şeyler bir anda deneyimlenen ve itaat edilen şeyler olarak tanımlanır (Fromm, 1955-1956, s. 31). Fromm'un söylemlerinden hareket edecek olursak burada yabancılaşmayı temsil eden durum "sahip olmak" tır.

Fromm'un yabancılaşmaya dair bu değerlendirmeleri, Güney Koreli kültür kuramcısı Byung-Chul Han'ın performans öznesine dair değerlendirmeleri ile benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, Fromm'un değerlendirmelerini dijital enformasyon teknolojileri kapsamında revize edilmesini mecbur kılsa da öznenin bir durumda "olmak" tan uzaklaşması ile ilgilidir. Dolayısıyla burada bireyin "olmak" tan uzaklaşması, onu performans öznesi yapmıştır demek yanlış olmayacaktır. Performans öznesi kavramı, içinde yaşadığımız dünya da yabancılaşan bireyin geldiği son noktayı anlatması bakımından son derece önemlidir. Han, kavramı tanımlarken bireyi toplumsal yapının aktörü olarak var eden özelliklerinden onu nasıl uzaklaştırdığını anlatabilmek için önemli terimler kullanır. Bu terimlerin her biri bireyin kendisine, kendi doğasına nasıl yabancılaştığını göstermektedir. Ayrıca bu yabancılaşma, bireyin doğasına ait olan ve kaybolmaya başlayan temel unsurların yerini ne ile doldurduğu ile de ilgilidir. Bunlardan biri olan ve insanın temel yetisi olan düşüncenin kaybıdır. Han, bu temel kaybı bir başka kavrama Eros'a bağlayarak anlatmıştır. Han; temelde düşünme, bir duygu ve arzu ile mümkün olduğundan ve tüm bunların karşılığı olarak Eros'u gördüğünden Eros'un kaybını yabancılaşmanın temel unsurlarından biri olarak değerlendirir (Han, 2019, s. 38). Böylece her şey metalaşır ve temel amaç, pazarlanan ya da sergilenen şeylerin en üstlere çıkarılmasıdır (Han, 2017, s. 41). Bu durum gerçekleştiği andan itibaren öznenin yabancılaşması başlamış olur. Han'ın yabancılaşma olarak değerlendirdiği bir diğer unsur, günümüz sosyal yapısı tarafından *öteki*nin yerine *aynı* olanın konulmasıdır.

Ötekinin yok oluşu, yabancılaşmanın bir biçimi olarak yorumlanabilir. Aslında Han, ötekinin yok olmaya başlaması ile birlikte sadece kendine yabancılaşan bireyi değil, aynı zamanda bu yabancılaşma ile birlikte günümüz toplumunun algı ve iletişim yapısını da ortaya koymaya çalışmıştır. Han, günümüzde yabancılaşan bireyin, Marx'ın bahsettiği yabancılaşmanın çok ötesinde olduğunu ve Marx'ın tanımlamasının performans öznesini tanımlamakta yeterli olmadığını belirterek, günümüz öznesinin post-Marxist bir zamanda yaşadığını ifade etmiştir. Post-Marxist dönemde yabancılaşma, bireyin kendini gerçekleştirmesine engel olma olarak değil, aksine kendini gerçekleştirme adına gönüllü

sömürü altına girmesi anlamına gelir (Han, 2023, s. 48). Dolayısıyla bireyin kendine ve içinde yaşadığı topluma karşı yabancılaşması ve rızasının üretimi noktasında sistemin elini kolaylaştırması mümkündür.

Son olarak Han'ın yabancılaşmanın bir biçimi olarak değerlendirdiği bir diğer durum, ritüellerin yok oluşu üzerinedir. Ritüeller, bireyin varoluş ve toplumsallaşma süreçlerinin en büyük şahitleridir. Bu sebeple Han, ritüelleri riskten uzak ve güvenli alanlar olarak tanımlar. Ritüellerin iletişime kapalı olması onları kapitalist üretimin hedefi olmaktan kısmen korusa da, dijital enformasyon teknolojilerinden onlarda payına düşeni alarak yerini *otantik* olana bırakmışlardır. Ritüeli, otantik olandan ayıran temel formlar vardır ve bu temel formlar, otantik olanı performans ile doğrudan ilişkilendirir. "Otantik toplumda eylemler psikolojik motivasyonlarla içeriden yönetilmektedir, buna karşılık ritüelleşmiş toplumlarda eylemleri, dışsallaştıran etkileşim biçimleri belirler." (Han, 2022, s. 31). Bununla birlikte aynı eserinde Han, dataizmi otantik olanın yolunu çizmede kimi zaman yardımcı bir etken olarak değerlendirir. Bir diğer ifadeyle otantik olan dataizme analitik veriler sağlar. Ritüellerin bir anlatısı vardır, fakat otantik olan bir anlatıya sahip değildir. Algoritmik hesaplama anlatısal olmanın aksine salt toplamsaldır (Han, 2022: s. 93). Bu sebeple ritüeller, düşünmeye izin verir ama hızlanmaya izin vermez. Fakat algoritmik olan hızlıdır. Dolayısıyla ritüeller, yabancılaşma karşısında bir direnç geliştirebilen unsurlardır.

Günümüz öznesinin yabancılaşma biçimi olarak performans kavramsallaştırması, Marx'ın ifade ettiği yabancılaşmanın ötesini ve toplumsal olanın yanında psikolojik olanı anlatması bakımından da önemlidir. Ayrıca performans öznesi, Foucault'un bahsettiği ve yirminci yüzyılın disiplin öznesinden daha sert koşullar altındadır. Dolayısıyla bu durum performans öznesini var eden dijital enformasyon teknolojileri ve onu durmaksızın dönüştüren unsurlar ile de ilgilidir. Bu unsurlardan biri, rızanın yeniden üretiminin değişen biçimleri ile ilgilidir. Yabancılaşan özne üzerine devam eden tartışmalar, gözetim biçimleri, teknoloji, ekonomi politikaları ve kendini değişen tüm olgu ve durumlara göre güncelleyen neoliberal sistemin yeni formları üzerinden devam eder. Çalışmada buraya kadar yer alan tartışmalardan da anlaşılacağı üzere yabancılaşma ve rızanın üretimi, birbirini doğuran iki kavram setidir. Bu kavramlar, değişen dijital enformasyon teknolojileri ile birlikte durmaksızın birbiri içine geçerken aynı zamanda kendilerini de güncellemişlerdir. Çalışmanın bundan sonraki bölümü, hem öznenin hem de rızanın üretime dair değişen bu yeni formlar üzerinden devam edecektir. Çünkü öznenin bir forma sokulmak istenmesi, doğrudan onu ikna edecek yöntemler ve iradenin rızaya dönüşme biçimleri ile ilgilidir. Bundan dolayı modern öznenin değişimini anlatan kavramsallaştırmalar önemlidir. Fromm'un kitle iletişim araçları ile ilişkili olan robot uyum öznesinin dijital enformasyon teknolojileri ile birlikte Homo Dijitale dönüşmesi öznenin geçirdiği evrim adına önemlidir.

3. Robot Uyumda Öznenin Homo Dijital Evrimine Geçiş ve Rızanın Yeniden Üretimi

Birey, tarih boyunca toplumsal ve bireysel anlamda güvenli olana o denli alışmıştır ki değişen tüm toplumsal olgularda da bunu talep etmiştir. Kimi zaman bu güvenli alan özne için bir iktidara boyun eğmek anlamına da gelmiştir. Dolayısıyla zorunlu gibi görünen tahakküm yasalarına itaat, bir durumda razı olmaya bir diğer ifadeyle gönüllü itaate de dönüşebilir. Özne için tahakküm altında bulunma isteği, Foucault'un tanımladığı biçimiyle disiplin toplumunun bir üyesi olma isteği, uyumun oluşturduğu güvenli alanın devamına benzer bir alanın oluşması ile benzerlik gösterir. "İktidar ilişkileri önceden var olan ya da durmadan yinelenen bir rızanın ürünü olabilir; ama, kendi doğası gereği bir konsensüsün dışavurumu değildir" (Foucault, 2021, s. 72). Bireyin özgürlükten ve onun sorumluluklarından kaçma isteğinin yoğun olduğu bir durumda, tahakküm altına alma da zor olmayacaktır. Bir diğer ifadeyle *rızanın imalatı daha* kolay olacaktır. Burada Gramsci'nin hegemonya üzerine değerlendirmeleri önemlidir. Çünkü siyasi ve politik düzenin değişen durumları hegemonyanın bir yüzü ile ilgilidir.

Marksist geleneğin temsilcilerinden biri olan Gramsci, hegemonyanın toplumsal düzen üzerindeki etkisini Marx'ın yapı ilişkisini yeniden yorumlayarak ele almıştır. "Yapı ve üst-yapılar, bir 'tarihsel blok' oluştururlar, yani karmaşık, çelişik ve uyumsuz üst-yapılar bütünlüğü toplumsal üretimin ilişkiler bütünlüğünün bir yansımasıdır" (Gramsci, 1986, s. 248). Üretim ilişkilerini belirleyen üst-yapı, ideolojik aygıtları oluşturan bir alanı temsil eder. Gramsci, bu alanın içerisine basın-yayını dahil eder. Çünkü basın-yayın, ideolojinin somut görünümleridir. Birey, bu üst-yapının bir sonucu olarak vardır. Üst-yapının ortaya koyduklarının ve onun oluşturduğu düzenin bir parçasıdır. Üst-yapının ürettiği hegemonyanın, tüm yapının ortak değerleri gibi algılanması, tahakkümün devamında önemli rol oynamıştır. Hegemonya ve tahakkümün devamı bir noktada rızanın imalatına imkân sağlar. Fakat buna

rağmen bireyin, yapının oluşturduğu yoğun propagandanın da etkisi ile bir özgürlük mücadelesine girmesi beklenemese de Gramsci'nin kavramsallaştırmasıyla bir karşı hegemonya üretmesi özellikle rızanın yeniden üretimi noktasında önemlidir. Chomsky ise rızanın imalatında yeni propaganda araçlarının ortaya çıktığını ifade eder.

Chomsky (2014, s. 105) göre, haberlerin insanlara nasıl ulaştığının verilen başlıktan, kelime kullanımına kadar önemi vardır. Propaganda modelinin kullanımı, bireylerde verilen haberlere karşı ilgi uyandırmak ya da onların öfkelerini ortaya çıkarmak için kendini gösterir. Medyanın yeni bir düzen oluşturma ya da vermek istediği mesajı doğrudan ulaştırma gayreti, toplumda ve bireylerde karşılık bulur. Burada söz konusu olan Gramsci'nin tanımladığı şekliyle üst-yapının çoğunluğu ikna etme ve onun rızasını kazanabilme çabasıdır. Fakat Bernays, rızanın imalatı konusunun, *Crystallizing Public Opinion*'da tartışmaya açmıştır. Eserde Bernays (1923, s. 69), bireyin zihninin yönlendirilebilir ya da inatçı veya aktif ya da pasif olup olmadığı konusunda görüş farklılıklarının olduğuna değinir. Bir yönüyle insan doğasını değiştirmek mümkün değil iken, diğer yönüyle bunu başarabilmenin bir güvencesi vardır. İyi tanımlanmış olan bazı kurumlar, kamuoyu oluşturulabilir ve kamuoyunu değiştirerek bireyleri ve toplumu yönlendirebilir. Çünkü kamuoyu hem 'sinsi propaganda'nın ürünü hem de onun üreticisi olabilir. Chomsky (2012, s. 72), *Rızanın İmalatı* adlı eserinde kitle medyasının sembol ve mesajları sıradan insanlara ileten fakat aynı zamanda bireyleri eğlendiren, bilgi veren ve bireyleri toplumun geneline entegre edecek bir propaganda aracı olarak değerlendirir. Özellikle refahın belli ellerde toplandığı ve sınıfsal çıkar çelişkilerinin varlığı düşünülürse bu rolü gerçekleştirmek sistematik bir propaganda ile mümkün olacaktır.

Burada Fromm'un robot uyum kavramına kısaca değinmekte fayda var. Çünkü buraya kadar olan tartışmanın robot uyum ile önemli bir ilişkisi vardır. Robot uyum, Fromm'un özgün ve yapay benlik üzerine tartışmalarda bulunduğu kavramsallaştırmalardan biridir. Aynı zamanda kendine yabancılaşan bireyin bir biçimidir. Fromm, bunu bireyin özgürlükten kaçışı olarak değerlendirir (Fromm, 1955-1956, s. 168). Fromm'un bahsettiği robot uyum, hem toplumsal hem de psikolojik göstergeleri bulunan bir kavramdır. Bireyi robot uyumun bir parçası yapan şey kültürel kalıplar ve öğretileri iken, bu robot uyumun devamı, kültürün ilişkisi bulunan diğer olgularla devam etmiştir. Ya da kültürel kalıpların yerini bireyin robot uyumunun devamını sağlayacak başka olgusal kalıplar almıştır. Burada iki durum söz konusudur. Bunlardan biri, bireyin robot uyum hali devam ederken, günümüz enformasyon teknolojileri ile daha kuvvetli bir başka uyumun gerçekleşmiş olmasıdır. Diğer bir durum, Gramsci gibi önemli isimlerin rızanın imalatına dair değerlendirmelerinin de bireyin benzer şekilde iletişim teknolojileri ile daha kuvvetli tahakküm altında olmaları durumudur. Günümüzde rızanın imalatı, kitle iletişim araçlarıyla birlikte dijital enformasyon teknolojileri ile devam etmektedir. Dolayısıyla rızanın imalat biçimlerinin yeni görünümleri ise *captology* ve *enfokrasi* iken, öznenin yeni biçimleri ise *performans* ve *homo dijital*dir. Bu kavramlar, öznenin kendini güvende hissettiği yeni alanlardır. Rıza imalatının günümüzdeki yeni yüzü olan captology kavramsallaştırması, 1997 yılında yapılan bir çalışma ile bir grup araştırmacının ortak fikri olarak ortaya çıkmıştır. Bu araştırma grubunun öncüsü olan Stanford Üniversitesi'nden Bill Fogg, captology kavramının karşılık geldiği anlam üzerine çalışmalar yapmıştır. "Captology, İkna Teknolojileri olarak bilgisayarların çalışmasını tanımlayan yeni üretilmiş bir kelimedir" (Fogg, 1997, s. 129). Fogg ve konu üzerine çalışan arkadaşları, captology kavramını bir şema üzerinden tanımlamışlardır. Buna göre, şemanın bir tarafı bilgisayar teknolojileri iken diğer tarafı ise ikna yani bireyin tutum ve davranış biçimlerini oluşturur. Bu iki şemanın birleştiği alan yani teknoloji ve iknanın bir araya geldiği alanı ise captology oluşturur.

Dijital enformasyon teknolojileri, günümüz öznesini yönlendirebilme noktasında kitle iletişim araçlarından daha güçlü argümanlara ve araçlara sahiptir. Yeni teknoloji biçimleri ne Gramsci'nin bahsettiği gibi rıza teknikleri üretir ne de Fromm'un kavramsallaştırdığı biçimiyle özneyi robot uyumun bir parçası haline dönüştürerek tahakküm altına almaya çalışır. Bundan çok daha fazlasını yaparak günümüz öznesini kendine bağımlı hâle getirmeye çalışır. Günümüz öznesinin, captology kavramsallaştırması üzerinden değerlendirilerek robot uyumun ötesinde bir uyum içerisinde olduğu gözlenmektedir. Özne dijitalleşmiştir. Homo dijital bir görünüm kazanmıştır. Burada önemli olan şey, rızanın üretimini ortaya çıkaran ve devam ettiren olguların birbirini nasıl beslediğidir. Günümüz homo dijital öznesi ve rızanın yeniden üretim biçiminin yeni yüzü enfokrasi, bir tahakküm aracı olarak daha hızlı ve verimlidir.

Kavram ilk olarak karşımıza Johannes Hepp'in aynı adı verdiği eserinde çıkmaktadır. Hepp (2023, s. 30), homo dijital özneyi, yirmi birinci yüzyılın nesnesi olarak değerlendirir. Fakat homo dijital özne, kendini bir nesne olarak görmez ve değerlendirmez. Hatta dijitalleşmenin kendisine ücretsiz ürünler tüketme imkânı sağladığına inanır. Burada homo dijital ile ilgili temel mesele, öznenin eskiye kıyasla kendisinin karar verme yetkisinin daha fazla olduğuna inanmasıdır. Benzer şekilde sahip olduğu erişim olanaklarının kendinden önceki dönemlere kıyasla daha geniş olduğunu düşünmesidir. Hepp, eserinde homo dijital özne tanımlaması yaparken bazı kavramsallaştırmalar üzerinde durur: Profil özne. Profil özne, sanallaştırma kültürü ve can yoldaşı robot vb. olarak tanımlanabilir. Bu kavramsallaştırmaların tamamı dijital devrimin bireyi yabancılaştırdığı, – en başta da kendisine- yalnızlaştırdığı ve bireyi nasıl ikna ettiği ile ilgilidir. Fakat bu kavramsallaştırmalar içerisinde en dikkat çekici olan Jaron Lanier'in BUMMER kısaltmasıdır. Hepp, Lanier'a ait olan bu kısaltmanın homo dijital öznenin bir yönünü ifade ettiğini anlatmaya çalışmıştır.

BUMMER, "Kullanıcıların Davranışları Değiştirildi ve Kiralık Bir İmparatorluk Yaratıldı" anlamına gelmektedir. Kavram, bir tür istatistiksel makineyi ifade eder ve bireyin belirli bir şekilde davranma olasılığını ölçer. Şu ana kadar BUMMER makinaların bireyin davranışlarında bir değişikliğe sebep olup olmadığının kesin bir kanıtı bulunamamıştır. Fakat BUMMER platformlarını kullanan bireylerin davranışlarında göze çarpmasa da bazı değişikliklerin olduğu görülebilir (Lanier, 2022, s. 40, 41). BUMMER, günümüz homo dijital öznesinin rızanın üretimine dair geldiği son noktayı göstermesi açısından önemlidir. Lanier, aynı zamanda sanal gerçeklik kavramını ilk kez yaptığı Ted Talk'da kullanan ve böylece kavramın yaygınlaşmasını sağlayan isimdir. Lanier, Orlowski (2020) tarafından çekilen *Sosyal İkilem* adlı belgeselde, rızanın üretiminin nasıl gerçekleştiğine dair belirleyici ifadeler kullanır. "Asıl istenen davranışlarınızdaki ve bakış açınızdaki aşamalı ve belli belirsiz değişimdir". Lanier'in kullandığı BUMMER ve Fogg'un kavramsallaştırdığı captology, benzer noktalar üzerine vurgu yapmaktadır. Bu iki kavramda dijital enformasyon teknolojilerinin günümüzde rıza üretimine hem nasıl katkı sağladıklarını hem de nasıl rıza üretimine devam ettiklerini göstermesi noktasında önemlidir. Günümüz ikna yöntemlerinden bir diğeri de Han'ın kavramsallaştırmalarından biri olan enfokrasidir.

Enfokrasi, özellikle kitle iletişim araçlarının yaygın olarak kullanıldığı dönemlerde var olan demokrasinin, dijital enformasyon teknolojileri ile yerini söyleme değil, performansa bırakan bir çeşit yönetim biçimi olarak değerlendirilebilir. Burada sorulması gereken önemli sorulardan biri, dijital enformasyon teknolojilerinin yeni bir kamusal alan oluşturup oluşturamayacağı tartışmalarıdır. Habermas (2003: s.309) göre, kamusallık ilkesinin değişimi kamunun yapısının değişimi ile ilgilidir. Bu dönüşüm ise basının dönüşümü ile somutlaşır. Basının ticarileşmesi ölçüsünde kamusal topluluğun birbiriyle toplumsal ilişkiler içinde bulunma arasındaki eşik eşitlenir. Bir yandan özel ve kamusal alan arasındaki açık silinirken, bir yandan da kurumların bağımsızlığı siyasal güncellemelerle sağlanabildiği ölçüde kamusallık, özel olanın parçası olma durumundan ayrılır. Fakat son dönemlerde dijitalleşme ile birlikte Habermas'ın medya üzerinden tartıştığı kamusal ve özel alan tartışmaları başka bir merkeze taşınmıştır. Büyük ölçüde bir düzenlemeye tabi olmayan yeni medyanın yükselişi, ağ iletişiminin ticari gölgesi altında kendini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda geleneksel gazeteciliğin iktisadi dayanaklarının da ortadan kaybolmasına sebep olmaktadır. Fakat başka bir yönden sosyal medya kullanıcılarının yarı-kamusal, kendi içinde dönen iletişim tarzı, kendini bir yönüyle dayatır. Bu durumda doğrudan *politik kamusallığın* algılanışı zarar görür. Durum böyle bir noktaya ulaştığında kanaat ve irade oluşumu bir noktada müzakereci tarzın, öznel ön koşulunun tehdit altına girdiği algısını oluşturmaktadır (2023: s. 11). İçinde yaşadığımız dünya artık söylemlerle bireyi ikna etme döneminin bir parçası değildir. Bunun yerine performansa karşı verilen tepkilerin algoritmik sonuçlarına göre değişen yeni performans biçimlerinin önem kazandığı bir dönemdir. Televizyonlarda ya da sosyal medyada karşımıza çıkan bir konu üzerine yapılan tartışmalarda sunulan argümanların güçlü olup olmadığına bakılmamakta bunun yerine izleyici, tartışmayı sunan kişinin performansına bakmaktadır. Seçim dönemlerinde başkan adaylarının yaptıkları performans, onların seçimi kazanmalarını sağlayabilir. Bu durum söylemin çöküp, eylemin bir gösteri ve ticarete dönüşmesi anlamına gelir (Han, 2022a, s. 19). Enfokrasi, üretilmiş olan rızanın en faydalı biçimde kullanıma dönüşmüş halidir. Bunun en iyi örneklerinden biri Donald Trump'ın başkanlık seçimlerine dair iddialar ve devam eden mahkeme süreçleridir. İngiliz veri şirketi Cambridge Analytica'nın 2016 yılında Donald Trump'un seçimleri kazanmasının ardından yaptığı açıklama, birçok tartışmaya sebep olmuştur. Çünkü bu açıklamadan sonra, Cambridge Analytica'nın, seçmenlerin bilgilerini Trump ile paylaştığı ortaya çıkmış, aynı

iddialar Facebook'un kurucusu Zuckerberg için de dile getirilmiştir. Bu iddialar, Zuckerberg'in Facebook kullanıcılarının bilgilerini sattığına dairdir. Buna göre, Amerikan seçmenlerinin psikolojik profilleri, siyasi kampanyalar için satılmış ve seçmenlerin psikolojik durumları araçsallaştırılmıştır. Ortaya atılan iddialara göre, Cambridge Analytica yöneticileri ve çalışanları, milyonlarca kullanıcının özel Facebook verilerini sızdırmıştı (Confessore, 2018). Bu bilgiler sayesinde seçmene karşı performans sergileyen Trump, performansın sonucundan çıkan algoritmik verilere göre eylem ve söylemlerini şekillendirmiştir. Amerikan başkanlık seçimlerinde yaşanan bu olay, halihazırda dijital enformasyon teknolojilerinin rıza üretimi gerçekleştirilmiş olan bireylere karşı yapılan en son manipülasyon ve yönlendirme biçimi ve onun vücut bulmuş haliydir. Amerikan toplumunun tercih ve yönelimlerine dair elinde kuvvetli veriler bulunan Trump'ın, bu veriler ışığında seçmeni ikna etmesi de kolay olmuştur. İşte tam olarak yaşanan bu olay hem enfokrasinin, demokrasinin yerini nasıl aldığının bir göstergesi hem de rıza üretiminin somut göstergesi olmuştur.

Günümüz toplumunda rızanın yeni görünümlerine dair kavramsallaştırmaların, günümüz öznesinin rızasına ne kadar uygun olduğu açıktır. Rızanın yeni görünümleri her ne kadar farklı kavramsallaştırmalarla anılıyor olsa da birbirini tamamlayıcı özelliklere sahiptirler. Daha önce belirtildiği gibi benzer tanımlamalar özne için de geçerlidir. Homo dijital öznenin nesneleşmesinin, kendini durmaksızın sergileyen Han'ın tartıştığı performans öznesinden bir farkı yoktur bu anlamda. Han'ın *Psikopolitika* adlı eserinde performans öznesine dair değerlendirmeleri, homo dijital özne kavramsallaştırması ile benzerdir. Han, zamanla dijital enformasyon teknolojilerinin özneyi sömürecek daha başarılı ve bireyi daha iyi tanıyacak aygıtlar ürettiğini ifade eder. Bu aygıtlar bireyin tüm dikkatini yönlendirir. Böylece insanı tanımış ve bizzat onu sömürülecek bir nesne haline getirmiş olur (Han, 2019a, s. 37). Günümüz öznesi için rıza, özneye dair kayıp alanlar bırakmayacak kadar derine inen ve neoliberal politikaların daha iyi uygulanabileceği bir sistemin yüzünü temsil etmektedir. Dolayısıyla enformasyon toplumunda öznenin herhangi bir duruma karşı vereceği tepkinin rızasını almak, kitle iletişim araçlarının bir parçası olan özneye nazaran daha kolaydır. Rızanın üretimi tüm propaganda yöntemlerinin ötesinde daha kuvvetli aygıtlara sahip olarak yürütülür. Bir dönem Silikon Vadisi, Facebook ve diğer dijital platformalar da çalışıp daha sonra bu platformların bireye verdiği zararı fark ederek oradan ayrılan yönetici ve çalışanların ifadeleri de bu konuda önemlidir. Bu anlamda Twitter, siyasi durum ve olayları yorumlayarak bunlara cevap verme ve ayrıca küresel ölçekte tartışmalara katılabilmek adına bir yol sunar. Twitter, dijital öncesi dönemlerde kolaylıkla ulaşılmanın mümkün olmadığı haber, yorum ve konulara ulaşılmayı kolaylaştırmıştır (Boehnert, 2021: s. 165). Böylece günümüz öznesinin, özgür irade ve düşünme biçimleri de bu hususlarla doğrudan temas içinde olmuştur. Sonuç itibariyle günümüz öznesi, bir performans öznesi ve homo dijital özne olarak iradesini teslim etmiş, kendine olabildiğince yabancılaşmış, aynı zamanda ihtiyaç ve arzularının temelinde kendi rızasının olduğunu düşünecek kadar da neoliberal sistemin ürettiği bilincin taşıyıcısı olmuştur.

Sonuç

Makalenin temel tartışma konusunu, modern öznenin tarihsel süreci göz önüne alınarak, dijital enformasyon teknolojilerinin bireyde yapay bir bilinç oluşturması ve bu teknolojilerin bireyin tutum ve davranışlarına olan etkilerini oluşturmaktadır. Ayrıca modern öznenin değişen biçimleri ve buna bağlı olarak iradenin aktifliği yok edilerek, rıza üretiminin bir parçası durumuna dönüşmesi de tartışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Öznenin yapay bilinç kazanması ve iradenin devre dışı kalması durumunu en iyi anlatan kavramsallaştırmalardan biri homo dijitaldir. Birçok düşünürün modern özneye dair kavramsallaştırmaları öznenin yapı içerisindeki konumunu tanımlarken, Fromm'un robot uyum kavramsallaştırması, homo dijital özneyi tanımlayan hem bir önceki aşamayı oluşturduğu düşünülmesi hem de homo dijital özne kavramsallaştırması ile benzer faillikleri taşıyor olması bakımından önemlidir.

Robot uyum öznesinin "olmak" durumundan, "sahip olmak" durumuna geçmesi onun yıkıcı ve yekteci kişilikleri ile ilgilidir, fakat aynı zamanda kitle iletişim araçları ve iktidarın oluşturduğu güç aygıtlarının ürettiği rıza ile doğrudan ilişkili olmuştur. Öznenin "sahip olmak" evresinde olma durumu, onun kendisine güvenli alan oluşturma özelliği ile ilgilidir. Özne, "sahip olmak" durumu ile hiçbir düşünsel mücadeleye girmeden, herhangi bir risk ile karşılaşma tehlikesi olmadan kendinde var olan ve öğretilmiş bilginin verdiği rahatlığı yaşamak ister. Fakat öznenin robot olma isteği, toplumsal sistemin kendisi tarafından üretilmiş ve üretim-tüketim ilişkileri kapsamında önemli görülmüştür. Burada önemli olan öznenin, toplumsal sistemin ortaya koyduğu kurallara uyum sağlayacak hâle getirilmesidir. Fakat

değişen koşullar, öznenin robot uyum olma özelliğinden daha güçlü teknikleri üretmiştir. Ortaya çıkan teknik, rızanın imalat biçimlerindeki yeni görünümlerdir: Captology ve enfokrasi.

Captology ve enfokrasinin ürettiği rıza, homo dijital özneyi doğurmuştur. Bu kavramlar, öznenin yeni güvenli alanlarıdır. Bu haliyle güvenli olanda kendini var eden homo dijital özne, robot uyum öznesine kıyasla yönlendirilmeye daha fazla maruz kalan, bunun için alt yapısı bulunan ve karşısında daha güçlü iktidar aygıtları bulunan bir toplumsal sistemin içerisindendir. Bu durum büyük ölçüde dijital enformasyon teknolojilerinin başarısıdır. Teknolojinin ileri boyutu olan bu aygıtlar, öznenin psikolojik anatomisini çıkarmaya yetkin olduğundan sistemin devamlılığını özne üzerinden devam ettirebilir ve/veya yeni bir toplumsal düzen inşa edebilir. Özne her ne kadar seçimlerinde özgür olduğu iddiasında bulunsa da bu özgürlüğünü yitirmiştir. Çünkü günümüz ikna teknolojileri, sadece bilgisayar işletim teknolojilerinin bir tek şemasını oluştururken, diğer şema ise bireyin tutum ve davranışlarını belirleyen psikolojik anatomisini oluşturur. Her ikisinin birleştiği nokta olan captology, bireyi dengede tutarak onda özgür olduğu hissini uyandırır. Psikolog Johannes Hepp, Standford üniversitesinden araştırmacı Bill Fogg ve araştırmacı yazar Jaron Lanier, dijital enformasyon teknolojilerinin bireyi nasıl dönüştürdüğüne dair önemli çalışmalarda bulunmuştur. Hem bu isimlerin söylemlerini desteklemesi açısından hem de rızanın üretim boyutunu göstermesi açısından Han'ın kavramsallaştırması olan enfokrasi önemlidir. Fakat tüm bu güçlü argüman ve araçlara rağmen öznenin içinde bulunduğu durumdan kurtulması da imkânsız değildir. Özne, hem yabancılaşmaya hem de rıza üretiminin bir parçası olmaya karşı bir tavır ve mücadele geliştirebilir. Metin içerisinde tartışılan isimler hem söylemlerinde hem de eserlerinde bunun nasıl mümkün olacağına değinmişlerdir. Buradan hareketle örneğin Marx, işçinin emeğine yabancılaşmasından bahsederken aynı zamanda işçi sınıfının bir bilinç kazanmasıyla bu yabancılaşmadan kurtulmanın olasılığını tartışmıştır. Foucault ise iktidarın olduğu her yerde direnişin de olduğunu ifade ederek modern özne için mücadele alanları oluşturmuştur. Fromm, öznenin "sahip olmak" durumundan "olmak" durumuna geçişini yani kendine dönüşünü özne için bir kurtuluş olarak değerlendirir. Son olarak Han, bireyin kendisinden talep edilen aktif yaşamdan, varoluş üzerine düşünmesini özne için önemli görür ve bunu *vita contemplativa* olarak kavramsallaştırır. Vita contemplativayı günümüz performans öznesi için kurtuluş reçetelerinden biri olarak görür. Sonuç itibariyle özne, her ne kadar farklı dönemlerde, farklı araçlarla kuşatılarak yabancılaşmanın ve rıza üretiminin bir parçası olsa da mücadele imkânları da her zaman mümkün olmuştur.

Kaynakça

Andrew, E. (1970). Work and freedom in Marcuse and Marx. *Canadian Political Science Association and the Société québécoise de science politique*, *3(2)*, 241-256. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/i362125

Baudrillard, J. (2011*). Simülakrlar ve simülasyon* (O. Adanır Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bauman, Z. (1988). *Freedom.* England: Open University Press.

Bauman, Z. (2018). *Parçalanmış hayat* (İ. Türkmen Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. ve Lyon, D. (2020). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2021). *Akışkan hayat* (İ. Türkmen Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bernays, E. L. (1923). *Crystallizing public opinion*. United States of America: Liveright Publishing Corporation New York.

Box, R. C. (2011). Marcuse was right: one-dimensional society in the twenty-first century. *Administrative Theory & Praxis*, *33(2)*, 169-191. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/29783181

Boehnert, J. (2021). Twitter Toplumsal Fabrikasındaki Çelişkiler: Kylie Jarrett'ın Bölümü Üzerine Düşünceler (G. Boztepe Çev.). Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar, Dijital Nesneler, Dijital Özneler, D. Chandler & C. Fuchs (Ed.). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Curley, E. M. (1993). Analysis in the meditations: the quest for clear and distinct ıdeas. S. Tweyman (Ed.), *Rene Descartes meditations on first philosophy* içinde (s.159-184). London: Routledge.
Confessore, N. (2018). *Cambridge analytica and facebook: the scandal and the fallout so far*, Erişim adresi: https://www.nytimes.com/2018/04/04/us/politics/cambridge-analytica-scandal-fallout.html
Chomsky, N. (2014). *Propaganda ve toplumsal zihin, söyleşiler: David Barsamian* (Z. Atam Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
Cutts, J. (2019). Herbert Marcuse and "false needs", *Florida State University Department of Philosophy, 45(3),* 353-370. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/452373622019
Descartes, R. (1942). *İlk felsefe düşünceler metafizik düşünceler* (M. Karasan Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
Feuerbach, L. (2008). *Hristiyanlığın özü* (O. Özügül Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
Fogg, B. (1997). *Captology: The study of computers as persuasive tecnologies*. Stanford University. Erişim adresi: https://dl.acm.org/doi/10.1145/286498.286852
Fromm, E. (2023). *İnsan olmak üzerine, modern dünyada yabancılaşmaya dair hümanist bir bakış* (Ş. Alpagut Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
Fromm, E. (2023a). *Sahip olmak ve olmak, iki varoluş biçimi üzerine bir inceleme* (A Arıtan Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
Fellmann, F. (2021). *Rethinking Georg Simmel's social philosophy*. Cham: Springer International Publishing.
Foucault, M. (1982). The subject and power. *The University of Chicago Press Journals*, *8(4),* 777-795, https://www.jstor.org/stable/1343197
Foucault, M. (2019). *İktidarın gözü, seçme yazılar 4.* (I. Ergüden, O. Akınbay Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Foucault, M. (2019a). *Öznenin yorumbilgisi College de France dersleri 1981-1982.* (F. Keskin Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Foucault, M. (2020). *Bilme istenci üzerine dersler, College de France dersleri 1970-1971*. (K. Eksen Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Foucault, M. (2021). *Özne ve iktidar, seçme yazılar 2* (I. Ergüden, O. Akınbay Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gramsci, A. (1986). *Hapishane defterleri, tarih, politika, felsefe ve kültür sorunları üzerine seçme metinler* (K. Somer Çev.). İstanbul: Onur Yayınları.
Habermas, J. (2003). *Kamusallığın yapısal dönüşümü* (T. Bora, M. Sancar Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
Habermaas, J. (2023). *Kamusallığın Yeni Bir Yapısal Dönüşümü ve Müzakereci Demokrasi* (T. Bora Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
Herman, E., Chomsky, N. (2012). *Rızanın imalatı, kitle medyasının ekonomi politiği* (E.Abadoğlu Çev.). İstanbul: bgst Yayınları.
Hepp, J. (2023). *Homo Dijital, 21. yüzyılda bizi zorlayan 21 nevroz* (G. G. Kurtulmuş Çev.). İstanbul: Serenad Yayınları.
Han, B. C. (2017). *Şeffaflık toplumu* (H. Barışcan Çev.). İstanbul: MetisYayınları.
Han, B. C. (2019). *Eros'un ıstırabı* (Ş. Öztürk Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
Han, B. C. (2019a). *Psikopolitika, neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri* (H. Barışcan Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
Han, B. C. (2022). *Ritüellerin yok oluşuna dair, günümüzün bir topolojisi* (A. Öz Çev.). İstanbul: İnkaYayınları.
Han, B. C. (2022a). *Enfokrasi, dijitalleşme ve demokrasinin krizi* (M. Öztürk Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
Han, B. C. (2023). *Ötekini kovmak, günümüzde toplum, algı ve iletişim* (M. Özdemir Çev.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl* (Ö. Sözer Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Kant, I. (1999). *Pratik aklın eleştirisi*. (Ü. Gökberk Çev.). Türkiye Felsefe Kurumu.
Kon, S. I. (1967). The concept of alienation in modern sociology. *The Johns Hopkins University Press, 34(3),* 507-528. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/40969891
Lankshear, C. (2003). On having and being: the humanısm of erich fromm. *Peter Lang AG, (168),* 54-66. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/42977492

Lanier, J. (2022). *Sosyal medya hesaplarınızı hemen şimdi kapatmanız için 10 argüman* (Ç. Peker Çev.). İstanbul: Garaj Yayınları.
Marx, K. (2003). *Kapital I, kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili.* Eriş Yayınları.
Marx, K. (2018). *Yabancılaşma, 1844 elyazmaları* (M. Belge Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
Marcuse, H. (1990). *Tek boyutlu insan, ileri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler* (A. Yardımlı Çev.). Ankara: İdea Yayınları.
Marcuse, H. (2019). *Özgürlük üzerine bir deneme* (S. Soysal Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Mandalios, J. (2003). Nietzsche. freedom and power. *European Journal of Social Theory, 6(2),* 155-268. Erişim adresi: https://doi.org/10.1177/1368431003006002003
Miri, S. J.(2014). Humanism and sociological ımagination in a frommesque perspective. S. J. Miri, R. Lake and T. M. Kress (Ed.). Reclaiming the sane society, essays on Erich Fromm's thought içinde (s. 31-35).The Netherlands: Sense Publisher.
Nietzsche, F. (1994). *Böyle buyurdu zerdüşt* (M. Batmankaya Çev.). İstanbul: Bilgi Yayınları.
Nietzsche, F. (2004). *İyinin ve kötünün ötesinde* (A. İnam Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
Nietzsche, F. (2013). *Deccal* (A. Kaya Çev.). İstanbul: Sis Yayıncılık.
Orlowski, J. (2023). *The social dilemma.* reached from https://www.netflix.com/watch/81254224?trackId
Phillips, S. B. (1990). Simmel, ındividuality and fundamental change. M. Kaern, B.S. Phillips, Robert S. Cohen. (Ed.), *Georg Simmel* and contemporary sociology içinde (s. 259-281). Dordrecht: Springer Netherlands.
Raekstad, P. (2018). Human development and alienation in the thought of Karl Marx. *European Journal of Political Theory, 17(3),* 300-323. Erişim adresi: https://doi.org/10.1177/1474885115613
Revel, J. (2005). *Michel Foucault güncelliğin bir ontolojisi* (K. Atakay Çev.). İstanbul: Otomon Yayıncılık.
Sarup, M. (2017). *Post-yapısalcılık ve post-modernizm* (A. Güçlü Çev.). Ankara: Pharmakon Yayınevi.
Schwyzer, H. (1997). Subjectivity in Descartes and Kant. *Oxford University Press on behalf of the Scots Philosophical Association and the University of St. Andrews, 47 (188),* 342-357. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/2956419
Twining, E. J. (1980). Alienation as a social process. *The Sociological Quarterly, 21(3),* 417-428. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/4106303
Zoboff, S. (2021). Gözetleme *Kapitalizmi Çağı, Ürünün "Sen Olduğu Çağda İnsanın Geleceği için Savaş"* (T. Uzunçelebi Çev.). İstanbul: Okyanus Yayınları.
Watson, R. (2002). *Cogito Ergo Sum, the life of Rene Descartes*. Canada: David R. Godine.